

УДК 321.7

Микола Куницький,*канд. політ. наук, ст. викладач кафедри філософських і політичних наук,
Черкаський державний технологічний університет***ПАРАДОКСИ ДЕМОКРАТІЇ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ**

Наприкінці минулого століття на передній план в економіці вийшли наукомісткі галузі, що супроводжувалося розвитком різноманітних інформаційних технологій та глобальною комп'ютеризацією. Під впливом цих змін наприкінці ХХ ст. створилося так зване інформаційне чи постіндустріальне суспільство. Пізніше термін «постіндустріальне суспільство» почав застосовуватися академічним співтовариством для опису тих змін, які відбулися із соціальною структурою, а також нових способів соціальної та політичної організації людських спільнот.

В епоху глобалізації демократія стикається з низкою критичних проблем: зниження довіри громадян до демократичних політичних інститутів та політичних лідерів, втрата формальної легітимності демократичними інститутами, які ставлять під загрозу саме існування демократії в її «класичному» розумінні. Сучасне інформаційне суспільство викликає нові загрози демократії, які пов'язані з широким застосуванням політиками та медіахолдингами маніпулятивних технологій, що виражається в уніформізації політичної культури, персоналізації політики, падінні ролі та значення принципу громадянської участі.

В статті розкрито сутність і зміст основних факторів кризи демократії та представлено базові висновки щодо головних аспектів розвитку демократії ХХІ ст., а також охарактеризовано концепцію «постдемократії». Концепція постдемократії розглядається як теоретичне відображення сучасного етапу у розвитку демократії, пов'язаного з новими загрозами демократії.

Ключові слова: *демократія, криза демократії, постдемократія, політична комунікація, засоби масової інформації, демократичне суспільство.*

Основними характеристиками постіндустріального суспільства є: інтенсифікація науково-технічного прогресу, зниження значущості матеріального виробництва (що виявляється у зниженні його частки у валовому національному продукті), розвиток сфери послуг та інформаційних технологій, підвищення ролі наукових досліджень та інновацій, поява нового соціального прошарку – інтелігенції, а також спільноти експертів та технократів.

Сьогодні весь світ обплутаний інформаційними мережами, що пов'язано з розвитком нових інформаційних технологій та посиленням взаємозалежності між різними сферами суспільного життя. Так, наприклад, засоби масової

інформації (ЗМІ) забезпечують сьогодні безперервний зв'язок між політикою, економікою та культурою. Телебачення, газети, радіо та Інтернет є основними джерелами інформації для громадян у всьому світі і, як наслідок, формують інформаційне поле культурного та політичного розвитку суспільства. Суспільство, в свою чергу, не є пасивним споживачем продуктів, що випускаються засобами масової інформації: індивіди активно сприймають те, що їм говорять і показують, і на основі отриманої інформації формують власну думку про події, що відбуваються у світі. Рішення виборців, наприклад, часто формується під впливом передвиборчої агітації та прямої чи прихованої реклами кандидата у ЗМІ. Більше того, в медійній сфері формується політичний порядок денний: як вдало сформулював Б. Коен ще в 1963 р. у своїй теорії порядку денного: «преса насилу може нав'язати людям, що думати, але вона з великим успіхом говорить їм, про що думати». Враховуючи зростаючу з кожним днем роль ЗМІ, політологи оцінюють їх значення з погляду впливу на стан демократії у різних країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу феномена демократії в зарубіжній та вітчизняній науці присвячено значну кількість робіт. Різні періоди розвитку демократії досліджували Р. Арон, З. Бжезинський, О. Бабкіна, М. Вебер, Д. Вей, В. Гельман, А. Л. Даймонд, Р. Даль, Х. Кітчелт, А. Колодій, М. Н. Латигіна, М. Ліпсет, А. Ю. Мельвіль, М. Пантін, А. Пшеворський, Д. А. Растоу, В. Фрітц, Е. Фінкель С. Хантінгтон та багато інших. Однак, незважаючи на велику кількість праць, проблеми становлення, розвитку та кризи демократії є актуальними до сьогодні та потребують подальших досліджень.

Мета статті – проаналізувати основні фактори кризи демократії та представити базові висновки щодо головних аспектів розвитку демократії ХХІ ст.

Характер сучасних ЗМІ є суперечливим, що виражається в оцінках їх діяльності: «У галузі вивчення засобів масової інформації ми знову виявляємо колишні погляди, що розходяться, на громадську думку або як раціональне особистісне вираження точки зору, або як масову маніпуляцію суспільством» [10]. Позитивний погляд підтримується тими, хто вірить у благодіючу силу ЗМІ, зокрема вважається, що опитування громадської думки допомагають громадянам висловлювати свою точку зору, а уряду чути про побажання громадян. Однак для більшості представників академічної спільноти властиві більш песимістичні погляди на роль ЗМІ у демократичному процесі: засоби масової інформації розглядаються як найпотужніший ресурс маніпуляції та «оболванювання» населення.

Проблематика мас-медіа розглядається, зокрема, у рамках концепції постіндустріального суспільства, видатним представником якої є Д. Белл. Основні ідеї Д. Белла були сформовані в контексті американської ліберальної соціології 1950-х та 1960-х рр., яка відображає переможний настрій американських еліт на той час. У 1960 р. Д. Белл опублікував велику добірку статей під назвою «Кінець ідеології», в якій стверджувалося, що лібералізм

виграв битву проти тоталітаризму на Заході. Такі факти, як підвищення рівня життя та досягнення політичних прав робітниками, на думку вченого, проклали шлях до більш стабільного суспільства, в якому ідеологічна боротьба за фундаментальні політичні ідеали вже не є актуальною [10]. Д. Белл вважав, що капіталістичний табір все ж таки запропонував більш привабливу політичну та економічну модель для країн, що розвиваються, ніж соціалізм. На думку вченого, головним двигуном у суспільному розвитку є саме технічний прогрес. Висунута автором концепція деідеологізації передбачає відмову від ідеологічної діяльності держави: «прогрес демократії йде паралельно із утвердженням все більшої свободи окремого індивіда від маси, подоланням характеру тих ідеологій, які наклали свій відбиток на світ ХХ століття» [10]. Д. Белл стверджує, що в сучасному суспільстві завдяки науково-технічним досягненням існують раціональні методи вирішення нових проблем, отже, зникає потреба у будь-якій державній ідеології. Справді, нині навіть виборці більше не роблять свій вибір, виходячи з ідеологічних переваг, швидше вони голосують за «яскравого» політика. «Вихваляння уявних харизматичних якостей партійного лідера, його фото- та відеозображення в красивих позах з часом все більше підміняє собою дискусії про нагальні проблеми та конфлікти інтересів» [10]. У постіндустріальному суспільстві політика перетворюється із засобу вирішення поточних проблем на захоплююче шоу.

Нове постіндустріальне суспільство, на думку Белла, є результатом третьої технологічної революції, сенс якої полягає у комп'ютеризації та телекомунікації виробництва, а також інших сфер суспільного життя. Постіндустріальне суспільство характеризується переходом від виробництва товарів до розширення сфери послуг; домінуванням професійного та технократичного класу; особливою роллю технологій; центральною роллю теоретичних знань. Основний аспект переходу до постіндустріалізму для Д. Белла пов'язаний зі зростанням значення людського капіталу та центральним місцем теоретичних знань. Вони формують «той стрижень, навколо якого будуть організовані нові технології, економічне зростання та соціальна стратифікація» [10].

На зміну проблемам індустріального суспільства (таким як протистояння між роботодавцем та робітником, питання класової боротьби та соціального захисту населення) приходять нові виклики постіндустріального суспільства. Найактуальніший з них пов'язаний із розвитком науки й системи освіти громадян, оскільки після Другої світової війни головним показником потенціалу держави стали наукові досягнення, а не виробнича потужність. У зв'язку з цим державна політика в галузі науки стає центральною проблемою постіндустріального суспільства. На перший план виходить так звана сервісна економіка, де людські взаємодії (у сфері продажів, послуг охорони здоров'я, індустрії розваг і т. д.) між співробітниками та клієнтами стають важливішими за важку роботу «синіх комірців».

Центральне місце у формуванні постіндустріального суспільства займає система масових комунікацій, і насамперед телекомунікація. Д. Белл говорить про необхідність посилення ролі держави у розвитку інформаційної інфраструктури суспільства та управлінні нею. Обмін інформацією в постіндустріальному суспільстві відбувається в основному за допомогою телекомунікації та комп'ютерів, тому впровадження в життя передових інформаційних технологій при правильному підході до їх експлуатації сприятиме економічному процвітанню та демократизації [10].

С. Ліпсет, у свою чергу, пише про крах ідеології через абсолютну втрату нею ідейної спроможності до середини ХХ ст. Вчений стверджує, що індустріальне суспільство здатне вирішувати свої проблеми, не спираючись на ідеологічні норми [14]. Схожого погляду на це питання дотримується і французький соціолог Р. Арон. Він, зокрема, стверджує, що в рамках сучасного індустріального суспільства зникає конфлікт між капіталізмом і соціалізмом, оскільки вони є лише різновидами тієї самої соціальної організації, тобто двома підвидами індустріального суспільства [1].

Розмірковуючи про надіндустріальне суспільство у роботі «Шок майбутнього», Е. Тоффлер малює майбутнє людства, в якому зникають ідеології, відбувається загальна автоматизація виробництва, розширюється і удосконалюється сфера послуг [17]. Щодо впливу сучасних ЗМІ Е. Тоффлер зазначає наступне: «Коли суспільство перебуває під безперервним впливом радіо, телебачення, газет і журналів, коли частка спроектованих повідомлень, одержуваних індивідуумом, збільшується (і відповідно зменшується частка некованих та неспроектованих), ми спостерігаємо неухильне збільшення швидкості подання індивідууму іміджемісткої інформації. Потік кодованої інформації з небувалою силою впливає на органи чуття. І це можна вважати однією з причин постійного поспіху сучасної людини. Однак, якщо для індустріального суспільства характерне просте прискорення процесу обміну інформацією, то в суперіндустріальному – цей процес розвивається далі. Хвилі кодованої інформації здіймаються все вище і вище і обрушуються на нервову систему людини» [17]. Щоб передавати максимально можливі обсяги інформації, фахівці у сфері масових комунікацій розробляють технології, здатні робити серйозний емоційний вплив на людську психіку та суспільну свідомість загалом. Ще однією важливою особливістю сучасних ЗМІ Е. Тоффлер вважає той факт, що вони надають індивідам можливість необмеженого спілкування один з одним, що, в свою чергу, змінює характер політичної комунікації, що особливо сильно позначається на особливостях функціонування демократичних режимів. У зв'язку з цим вивчення ролі «нових ЗМІ» у контексті сучасної теорії демократії є цілком правомірним [17].

В іншій своїй роботі «Третя хвиля» Е. Тоффлер виділяє три хвилі або стадії у розвитку людства (аграрна, індустріальна та надіндустріальна) [17]. Таким чином, те, що Д. Белл назвав постіндустріальним суспільством, Г. М. Маклюен – «глобальним селом», а З. Бжезинський – технотронною ерою, Е. Тоффлер називає надіндустріальним чи суперіндустріальним суспільством.

Нова стадія у розвитку суспільства включає соціальні, культурні, інституційні, моральні і політичні зміни, пов'язані з переходом від першорядної ролі промисловості до епохи панування інформації. Розвиток технологій неминує спричиняє трансформацію інфосфери та комунікаційних мереж. Для цивілізації третьої хвилі основний ресурс, до того ж невичерпний, – це інформація. Настання нової цивілізації докорінно змінює принципи освіти та наукових досліджень, а також реорганізує засоби комунікації: у цю епоху на перший план виходять інтерактивні, демасифіковані засоби інформації, що надають максимально можливе розмаїття джерел, замість культурного переважання кількох ЗМІ. По суті це означає, що ЗМІ втрачають свій масовий характер, натомість вони починають акцентувати увагу на інтересах окремих сегментів аудиторії: комунікаційний профіцит парадоксальним чином призводить до занепаду масового широкого віщання. Масові передусім газети та журнали втрачають читацьку аудиторію, оскільки люди все частіше звертають увагу лише на те, що має значення саме для них, а не для суспільства чи (тим більше) для людства загалом. Можна помітити зростання кількості спеціалізованих кабельних каналів, популярних серед конкретних соціальних чи культурних груп населення: наприклад, спортивних каналів чи каналів для домогосподарок.

За допомогою ЗМІ держава і панівні класи, що стоять за нею, формують у людини одномірне бачення світу. Це виявляється в орієнтації на абсолютну ефективність виробництва, орієнтації на штучне формування у людей хибних потреб (наприклад, розважатися, поводитися відповідно до рекламних зразків, любити і ненавидіти те, що люблять і ненавидять інші, і т. д.), уявлення про тотожність технічного і духовного розвитку суспільства. Держава абсолютизує свій вплив, оскільки виступає в ролі гаранта безпеки кожного окремого індивіда, натомість вимагаючи повної до себе довіри та безумовного дотримання норм. У сучасну епоху технологічна реальність вторгається в особистий простір і знищує його.

Таким чином, людина позбавляється властивого їй споконвічно критичного мислення та задовольняє лише свої споживчі інтереси. Звичайно, нейтралізується і цивільно-політична активність людини, її здатність до усвідомленої політичної участі і, тим більше, до політичного протесту. Система сама інтегрує в себе прийнятну політичну опозицію, що дозволяє їй своєчасно відстежувати та жорстко контролювати будь-які «позасистемні» прояви громадян.

Вивченням ролі ЗМІ у сучасному демократичному суспільстві займався канадський філософ Г. М. Маклюен. На його думку, розвиток суспільства визначається розвитком ЗМІ [7]. Г. М. Маклюен виділяв первісну дописьмову (колективне сприйняття навколишнього світу) та письмово-друкарську (епоха індивідуалізму та націоналізму) культури, а також сучасну стадію суспільного розвитку, пов'язану з появою електрики. Електрика об'єднує людей в усьому світі, усуває межу часу і перетворює світ на одне «глобальне село». Г. М. Маклюен стверджує, що з її появою та вдосконаленням засобів

аудіовізуальної комунікації (радіо, кіно, телебачення і т. д.) приходить кінець пануванню друкованого Слова, відбувається, якщо можна так висловитися, повернення до усної культури: «...сьогодні, коли електрика створює умови у вищій мірі тісної взаємодії в глобальному масштабі, ми стрімко повертаємося в аудіовізуальний світ одночасних подій і загальної свідомості» [7]. Таким чином, з розвитком комунікаційних технологій суспільство поступово перетворюється на «глобальне село», повертаючись тим самим до своїх витоків.

Поширення та удосконалення інформаційних технологій, безумовно, допомагає вирішити деякі проблеми сучасної демократії, такі як, наприклад, швидке оповіщення населення у надзвичайних ситуаціях, отримання органами влади достовірного та чутливого зворотного зв'язку від громадян тощо. Однак існує й низка серйозних заперечень проти надмірного впливу ЗМІ на політичне життя суспільства. Найчастіше ЗМІ перешкоджають демократичним практикам за допомогою маніпулювання громадською думкою: «Створення комп'ютерних комунікаційних мереж стало цілком закономірним наслідком не так занепаду демократичних інститутів, як ускладнення самих соціальних умов життя. Крім того, надія за допомогою комп'ютерів створити нову версію прямої, «дискурсивної» демократії постійно спростовується теоретично численними опонентами, які вважають (і далеко небезпідставно), що посередницька місія комп'ютерної техніки веде у протилежному напрямку, посилюючи маніпулятивні можливості капіталізму, сприяючи створенню «патріархії», а не прямої демократії». Роль ЗМІ у суспільстві вкрай неоднозначна. Справа в тому, що нові інформаційні технології дійсно певним чином полегшують діяльність демократичних інститутів. Однак для цього ЗМІ самі мають бути незалежними та сприяти утвердженню демократичних норм, що, у свою чергу, можливе лише за наявності сильного громадянського суспільства та «внутрішньої» цензури.

Останні десятиліття все більше досліджень у галузі теорії демократії присвячено кризі демократії, уникнути якої не вдалося ліберальним демократіям Заходу з їхніми сильними демократичними традиціями. У 1975 р. на замовлення Тресторонньої комісії С. Хантінгтон, М. Крозье та Дз. Ватануки підготували доповідь «Криза демократії» (The crisis of democracy). Для Хантінгтона проблеми демократії США були пов'язані з так званим «надлишком демократії» (an «excess of democracy») [11]. Внаслідок швидкого зростання соціальної складності, плюралізму приватних інтересів, ерозії традиційних цінностей та зростаючих потреб громадян демократичні уряди втрачають свою здатність своєчасно реагувати на виклики та загрози, що виникають. Хантінгтон попереджає, що ефективне функціонування демократичної політичної системи потребує певної міри пасивності або навіть політичної апатії з боку деяких соціальних груп, наводячи як приклад ранні демократичні суспільства, які не мали такої широкої бази для політичної участі. Існування «аполітичних» громадян свідчить не на користь демократії, однак водночас – це один із факторів, який дозволяє демократії функціонувати ефективно [11]. Нині, на думку С. Хантінгтона, маргінальні соціальні групи

стають повноправними учасниками політичного процесу, у зв'язку з чим зберігається небезпека перевантажити політичну систему вимогами соціальних груп, які активізували боротьбу за такі права та привілеї, на які раніше не претендували. Цей аргумент передбачає, що зі зростанням освіченості громадян і збільшенням кількості інформації, яку всі, без винятку, можуть отримати, суспільство стає більш вимогливим до політиків [11]. Проте уряди не підготовлені до того, щоб задовольнити вимоги громадян, тим більше вимоги нового типу (захист навколишнього середовища, нові біотехнології, радикальні трактування принципів толерантності в рамках нових політичних і громадських рухів та ін.). Як наслідок – розрив між очікуваннями та результатом викликає негативне ставлення до політичних інституцій демократії.

Однією з ключових проблем сучасної демократії, на думку авторів Доповіді Тресторонньої комісії, стала втрата суспільної довіри до політичного керівництва, яка є однією з найважливіших умов ефективного управління. Крім цього, різноманітність соціальних інтересів та посилення політичної конкуренції призвели до плюралізму політичних переваг, що відбилося у зростаючій фрагментації партійної системи. Висновок С. Хантінгтона полягав у тому, що необхідно сприяти незалученості мас до політики, тобто стримувати демократію штучно [11].

У той же час Ю. Хабермас дотримувався принципово іншого погляду щодо участі громадян у політичному процесі. У роботі «Криза легітимності» вчений виділяє чотири типи криз: економічну кризу, кризу раціональності, кризу легітимності та мотиваційну кризу. Ці кризи утворюють послідовність, яка, зрештою, може призвести до загрози самій суті демократії [12]. На думку Ю. Хабермаса, держава повинна реагувати на економічні та соціальні вимоги громадян. Якщо йдеться про економічні кризи, то уряд має долати наслідки кризи, оскільки «часи технократичного тонкого налаштування економіки, що вважалося ключем до повоєнного процвітання і, перш за все, до стабільності, минули». Якщо ж держава ігноруватиме економічні претензії громадян, то станеться криза легітимації влади, як наслідок, громадяни розчаруються у демократичних інститутах та рівень громадянської участі суттєво знизиться.

Незважаючи на принципово різні походи С. Хантінгтона та Ю. Хабермаса до ролі громадян у демократичному процесі, збігаються їхні погляди на причину кризи демократії. Обидва філософи вбачають її в нездатності демократичних урядів своєчасно реагувати на всі зростаючі вимоги з боку суспільства.

Опонентом Ю. Хабермаса виступив Н. Луман. Ю. Хабермас наголошував на необхідності захисту громадянського суспільства та сфери міжособистісних відносин від інструментальної логіки державного управління. Він вважав, що держави мають підтримувати легітимність за допомогою громадянської комунікації, під час якої народжується консенсус. Н. Луман, навпаки, стверджував, що легітимність базується не так на моральній згоді громадян, а лише на емпіричному визнанні з їх сторони. Таким чином, легітимність забезпечується формальною участю громадян у політичних

процедурах, здійснивши які, вони більше не можуть заперечувати результати таких процедур [6].

Однак такий висновок є досить неоднозначним. Складність у тому, що трактування легітимності Н. Луманом не враховує роль маніпулятивних технологій, що використовуються державними структурами у вигляді ЗМІ. Найчастіше участь політично безграмотних громадян у політичному процесі є несвідомою та спровокованою інформацією, що отримується через радіо, телебачення та пресу. Луман дотримується точки зору, згідно з якою державні питання мають вирішуватися професійними політиками, а політичні активісти можуть лише нашкодити, якщо надати їм більшого рівня політичної участі [6].

Така думка підтримується багатьма вченими кінця ХХ ст. Це пов'язано з тим, що в епоху наукового прогресу головними дійовими особами в політиці стають фахівці, які мають особливі знання та профільну освіту. Пересічний громадянин у «великій» політиці стає маргінальною фігурою, чому, окрім іншого, сприяє «розвиток інструментів масових комунікацій та інтенсивне використання комерційної та політичної пропаганди».

Демократія ніколи не могла повністю позбутися елементів олігархії. Навіть за найдемократичнішого режиму при владі виявляються невеликі групи населення, а загальне виборче право аж ніяк не означає розриву з державною бюрократією та привілейованим становищем великого бізнесу. Між виборною демократією та демократією реально чинною, консолідованою відсутня пряма залежність. Демократія залежить від дотримання у тій чи іншій країні принципу верховенства закону. І як, з великою долею песимізму, зауважує Ф. Шміттер, «тріумфування у зв'язку з повсюдним переходом від автократії до демократії з середини сімдесятих років затінили деякі серйозні небезпеки і дилеми, які замість «кінця історії» віщують світу повне подій, бурхливе і невизначене політичне майбутнє» [18].

Один із найяскравіших представників дискусії про кризу сучасних демократій Колін Крауч представляє історію розвитку демократії у світі у вигляді параболи. Свого піку демократія досягає в кейнсіанській державі загального добробуту в період з 1940-х до 1970-х років. Після цього відбувається спад демократичної параболи, який у наш час приводить до постдемократії – стану політичної системи, за якого продовжують існувати формальні демократичні організації, інститути та процедури, але головну роль у політиці відіграють капіталістичні структури та механізми [5].

Свого сучасного вигляду демократія почала набувати на рубежі ХІХ–ХХ ст. у зв'язку із поступовим розширенням виборчого права. Під впливом США її почали визначати саме як ліберальну демократію, для якої не надто важливою є широка участь громадян або роль організацій, не пов'язаних з бізнесом. Погоджуючись з умовами ліберальної демократії, суспільство неминуче рухається до стану, коли інтереси корпорацій впливатимуть на політику, – до «постдемократії». Постдемократичним К. Крауч називає такий стан політичної системи деяких постіндустріальних країн, в якому критерієм ефективності політичних рішень стає їх відповідність інтересам великого

бізнесу. У державах із сильною демократичною традицією збережуться основні права та свободи громадян, хоч і не дотримуються їхні інтереси. У країнах, де демократія лише починає формуватися, права та свободи можуть взагалі не встановитися [5]. Постдемократія, таким чином, – це модель, при якій, «незважаючи на проведення виборів і можливість зміни урядів, публічні передвиборчі дебати є ретельно зрежисованою виставою, якою керують професіонали суперників, які володіють техніками переконання, і обмежена невеликим колом проблем, відібраних цими командами. Маса громадян грає пасивну роль, відгукуючись лише на сигнали, що їм посилаються. За цією виставою електоральної гри розгортається непублічна реальна політика, яка спирається на взаємодію між обраними урядами та елітами, представленими переважно діловими колами». Отже, важливо розуміти, що ця модель, як і модель ідеальної демократії, є перебільшенням.

За постдемократії продовжують існувати майже всі формальні компоненти демократії. Однак у довгостроковій перспективі вони піддаються трансформації, що веде до подальшого відходу від демократії. Зокрема це стосується глобальних компаній. Аналізуючи соціальні та політичні результати глобалізації, К. Крауч, на відміну від Ю. Хабермаса, не вважає економічні кризи причиною проблем сучасної демократії. Навпаки, важливі питання економічної та фінансової політики вирішуються не демократичним урядом, а глобальними фінансовими компаніями та банками, що підриває демократію зсередини [5]. К. Крауч зазначає, що найкращий засіб задоволення прагнень людей при неолібералізмі – вільні ринки, за допомогою яких індивіди максимізують свій прибуток. Глобалізація посилює конкуренцію, внаслідок чого виживають найсильніші, але не в сенсі взаємодії з конкурентами, а скоріше у сенсі взаємодії з владою та робочою силою.

Корпорації впливають на уряди країн: наприклад, якщо компаніям не подобається фіскальний режим у будь-якій країні, вони загрожують переїздом в іншу країну, а держави, в свою чергу, потребуючи інвестицій, дедалі сильніше суперничають у готовності надавати корпораціям найбільш сприятливі умови. Таким чином, компанії отримують можливість впливати на політику, що проводиться урядом, набагато ефективніше, ніж це в змозі робити простий громадянин. Політики безпосередньо залежать від спонсоруючих груп, які часто блокують не вигідні їм закони. При цьому формальна сторона взаємодії політичної та економічної сфер відповідає вимогам демократії. Представники глобальної корпоративної еліти попереджають уряд, що він не отримає інвестицій, якщо не буде виконано будь-яких вимог компанії. Звичайно, великі партії реагують на це і змінюють свої програми відповідно до вимог корпорацій. Електорат голосує за свою партію, після чого можна говорити, що вимоги компанії, які зазвичай суперечать інтересам більшості населення держави, виконуються в ході вільного демократичного волевиявлення громадян. Одним із наслідків такого розвитку подій є втрата державними структурами впевненості в тому, що вони можуть справлятися зі своїми обов'язками самі, без керівництва

корпоративного сектору. Таким чином, зменшується «автономія національної влади, яка стримується не так індивідуальними компаніями, як міжнародним корпоративним порядком» [5]. Держава втрачає свою компетенцію: що більше функцій вона передає корпораціям, то менше в неї залишається засобів здійснення політичної влади. Через війну вищеписаних тенденцій привілейовану політичну роль грає клас власників капіталу. До цього, зокрема, зводиться криза демократії у XXI ст.

Розмірковуючи про роль компаній, окрему увагу необхідно приділити медіакорпораціям, особлива роль яких призводить до деградації політичної комунікації, проникнення технологій шоу-бізнесу у владні комунікації та віртуалізацію політичного процесу. Як правило, друкована преса, радіо та телебачення входять до комерційного сектору суспільства. Для того щоб оволодіти увагою публіки, медіакомпанії спрощують інформацію, адаптуючи її під середнього читача, слухача або глядача. Завданням новинних агентств, таким чином, є не інформування аудиторії, а привернення її уваги за допомогою «драматизації» подій та показу скандалів, пліток, насильства. Політичні новини частіше присвячені особистому життю політиків, аніж їхнім програмам чи, тим більше, результатам діяльності. ЗМІ полюють за шокуючими історіями з особистого життя політиків та їхніх сімей, але ігнорують набагато значущіші для суспільства політичні факти. За відсутності серйозної дискусії виборцям залишається спостерігати платну політичну пропаганду, яка містить лише безглузді гасла, що перешкоджає серйозній зацікавленості людини, особливо молоді, політикою. Як наслідок, повідомлення подаються в сенсаційному ключі, що, у свою чергу, знижує компетентність громадян у політичних питаннях. Політичні діячі, у свою чергу, змушені дотримуватися певного стандарту. Якщо вони не зможуть висловлюватися лаконічно, помітно, просто, але в той же час цікаво, або публіка їх не зрозуміє, або журналісти перепишуть те, що вони хотіли сказати. Як наслідок – порядок денний політичних дебатів примітивізується, вихолощується, низка ключових тем взагалі з нього виключається.

У сучасну епоху ЗМІ поряд із сім'єю, школою, релігійними організаціями є важливим компонентом соціалізації громадян. Через телебачення, радіо та Інтернет індивід дізнається про політичні події, що відбуваються, і формує на основі отриманої інформації власні політичні погляди. Серед демократичних функцій ЗМІ виділяють такі: можливість своєчасно отримувати інформацію про важливі соціально-політичні події, виявлення найбільш актуальних політичних та соціальних проблем, надання платформи для дискусій, можливість контролювати діяльність чиновників, стимулювання громадян до участі у політичному процесі. Проте серед політологів сьогодні існує сильне занепокоєння тим, що ЗМІ не виконують ці функції належним чином. Найчастіше ЗМІ несуть з собою інтелектуальні та емоційні реакції, що наказуються, які маніпулюють думкою людей. Люди не усвідомлюють цього ефекту, а, навпаки, схильні поєднувати власні враження та інтерпретацію повідомлень ЗМІ. У більшості випадків індивід спостерігає

очима засобів масової інформації та орієнтує свою поведінку саме так, як від нього вимагається. Люди потребують того, щоб їх спрямовували у складному світі, наповненому безліччю різної інформації. За відсутності інших стимулів вони схильні судити про важливість питань за кількістю згадок про них у ЗМІ та зосереджують свою увагу на тих подіях, які найбільш інтенсивно обговорюються. ЗМІ мають сильний вплив на сприйняття людей, за їх допомогою споживачі вирішують, які питання важливі і які проблеми має вирішувати уряд насамперед. Вплив ефекту порядку денного збільшується, коли у суспільстві висока потреба в орієнтації.

Чим вищі загальний рівень освіти громадян та їхня політична компетентність, тим складніше ЗМІ нав'язати їм своє бачення тієї чи іншої події.

Не можна ігнорувати той факт, що більшість газет, радіо- та телевізійних каналів одержують значну частину своїх доходів завдяки рекламі. Тому ЗМІ прагнуть максимально задовольняти інтереси своїх рекламодавців, які не обов'язково збігаються з інтересами читачів, слухачів та глядачів. Що стосується реклами, інтереси споживачів ЗМІ задоволені лише тоді, коли вони збігаються з інтересами рекламодавців. У таких випадках немає жодної гарантії, що суспільні інтереси будуть тим чи іншим чином представлені в інформаційному просторі. Лібералізація інформаційного ринку має на меті можливість репрезентації інтересів якомога більшої кількості різних груп. Однак багато теоретиків вважають, що ЗМІ не так задовольняють споживчі переваги, скільки формують їх. Становище погіршується тим, що контроль над засобами масової інформації зосереджено в руках вузької еліти: комерційні ЗМІ, контрольовані кількома транснаціональними компаніями, вочевидь, вже не можуть вважатися інструментами демократії. Необхідною умовою свободи громадської думки, як стверджує Дж. Сарторі, є поліцентрична структура ЗМІ, що полягає в наявності безлічі альтернативних джерел інформації [1]. Головна умова тут – це не об'єктивність та незалежність ЗМІ, а наявність безлічі різних інформаційних центрів та каналів – як продержавних, так і опозиційних. Важливо розуміти, що ЗМІ не можуть бути нейтральними в ціннісному плані, ступінь їх об'єктивності багато в чому залежить від політичних переваг різноманітних структур і організацій, що їх представляють.

Зниження якості політичної комунікації проявляється, крім іншого, й у персоналізації електоральної політики. На початку ХХ ст. виборчі кампанії, які наголошують на особистості кандидата, були властиві диктаторським авторитарним режимам. Нині навіть у демократіях виборці схильні голосувати за кандидата, а не за партію, і це означає, що тепер кандидати представляють себе виборцям з погляду їхніх індивідуальних рис та талантів, замість об'єднувати свої зусилля з іншими представниками партії та презентувати певну політичну програму. Результатом стає дедалі більша «видовищність» політики, в якій важливі рекламні образи кандидатів, а не раціональне представлення їхніх програм (за словами британського соціолога З. Баумана, сучасна політика є «драмою особистостей»). Головну роль при цьому відіграє

харизма «теледемократичних» вождів (продукт медійних маніпуляцій), яка виражається у формі персоналізованих образів, впроваджених ЗМІ в уми суспільства. ЗМІ стають головною опорою політиків, які здатні шукати для своїх кампаній фінансові кошти. Партії, у свою чергу, змушені проводити політику для комерційних структур, які фінансують передвиборчі кампанії. Таким чином, маємо замкнене коло, в якому політики залежать від фірм, здатних оплатити їх передвиборчі кампанії, результатом яких, у свою чергу, має стати підтримка їх з боку населення.

Інший важливий аспект, що свідчить про різноманіття сучасних форм маніпуляції суспільною свідомістю, пов'язаний із діяльністю агентств, які проводять опитування громадської думки. У сучасних демократіях опитування мають навіть більше значення, ніж самі вибори, а створювані ЗМІ образи видаються важливішими, ніж безпосередні політичні ідеї. Результати опитувань громадської думки часто хіба що «підштовхують» конкретного виборця до того чи іншого рішення на майбутніх виборах. У разі передбачення перемоги бажаного кандидата чи партії звичайний громадянин втрачає віру у важливість своєї участі у голосуванні, оскільки, на його внутрішнє переконання, вже точно відомо, що переможе потрібний претендент. У випадку, коли опитування виявляють, що більшість воліє конкуруючого кандидата, людина на підсвідомому рівні втрачає надію на перемогу бажаного політика і аналогічно не бачить необхідності своєї участі. Таким чином, за будь-якого результату опитування громадської думки можуть призвести до політичного конформізму або навіть абсентеїзму. У свою чергу, відчуження суспільства від політичної сфери надає державі свободу діяти на користь еліт та великого бізнесу, проголошуючи ці інтереси державними. Сучасні уряди, як стверджує З. Бауман, не стурбовані звільненням мас із політики, навпаки, вони зацікавлені в громадянській пасивності.

У своїй роботі «Товариство споживання» французький філософ Ж. Бодрійяр стверджує, що в сучасному світі насильницькі способи державного контролю замінені на «інтеграцію, співучасть», виражену, перш за все, в електоральній участі [2]. На перший план виходить формальна участь за допомогою виборчого права, референдумів, парламентських інститутів, які забезпечують «інсценування» суспільної згоди. ЗМІ фіксують тоталітарну основу сучасного суспільства: їх функція полягає у ліквідації унікальності та заміні культурного різноманіття уніформізацією ЗМІ.

Розмірковуючи далі про роль підприємств у світі, слід зазначити, що до кінця ХХ ст. компанії дедалі частіше почали звертатися до сфери цивільних послуг як джерела прибутку. Люди мають право на такі послуги, як освіта, охорона здоров'я, різні види грошової допомоги завдяки своєму статусу громадян держави. «При цьому дуже важливо не лише саме соціальне забезпечення, а й його чітко прописаний у законах та нормах порядок. Соціальні допомоги та пенсії, мінімальний набір якісних послуг у сфері охорони здоров'я та освіти – це найважливіші риси сучасного суспільства, і вони не повинні залежати від забаганки політиків, які перебувають при владі,

і бути інструментом забезпечення електоральної підтримки» [2]. У свою чергу надання цивільних послуг на комерційній основі означає обмеження прав громадян, які є невід'ємною ознакою демократії, тим більше, що ринкові методи негативно позначаються на якості послуг.

Наступною ознакою кризи демократії є помітне послаблення політичної ролі та організованості різних соціальних груп. Важкою є самоідентифікація того чи іншого класу як чітко визначеної соціальної групи, за винятком представників великого бізнесу. Це пов'язано, передусім, з тим, що відбулося зниження чисельності робітничого класу. Науковий прогрес та автоматизація праці призвели до скорочення кількості робітників, необхідних для вироблення одиниці продукції; в адміністративному секторі та у сфері послуг, навпаки, зростала зайнятість. Закриття багатьох підприємств у 1980-х сприяло подальшому зниженню кількості безпосередніх, які були зайняті на виробництві. Що ж до інших груп (працівників розумової праці, адміністративного персоналу, духовенства, державних чиновників тощо), всі вони не згуртовані належним чином. Широкий розкид їх об'єднань по всьому політичному спектру не дозволяє їм виступати єдиною силою проти політичної системи.

Одним із результатів слабкої представленості соціальних груп у політиці стає зміна характеру політичних партій. Найбільш життєздатною сьогодні є модель організації партії як вузької політичної еліти. Відбувається виділення партійної еліти, яка дедалі більше професіоналізується і дедалі більше віддаляється як від свого електорату, так і від рядових членів партії. Одна з найважливіших функцій класичної політичної партії – артикуляція та агрегація соціальних інтересів, наявних у суспільстві. Однак нині цю функцію все частіше виконують різні громадські об'єднання та рухи, які не мають безпосереднього доступу до процесу ухвалення політичних рішень. Ще один фактор, що сприяє кризі традиційних партій, – розвиток сучасних інформаційних технологій, і насамперед Інтернету. За допомогою ЗМІ суспільство отримує можливість позапартійної політичної участі та вираження своїх інтересів в обхід політичних партій.

Функція легітимації політичної системи, що виконується політичними партіями, є лише наслідком того, що партії як бюрократичні органи зацікавлені в стабільності державних інститутів. Як зазначає Д. Дзолло, «партійні керівники стають практично винятковими володарями влади, яку Й. Шумпетер приписував виборцям» [3].

Завдяки новим технологіям масової комунікації політичні партії мають можливість легко доносити до виборців необхідну інформацію. Сучасний електорат орієнтується на короткострокові цілі політики, досягнення яких обіцяють йому партії, а не на партійну ідеологію, як у традиційних партіях середини ХХ ст. Більше того, зі згладжуванням класових протиріч, які існували на початку і в середині ХХ ст., зникають партії, які представляли б інтереси якоїсь виняткової соціальної групи. Наступ постіндустріального суспільства призвів до зміни соціальної структури суспільства, що спричинило

розмивання кордонів між соціальними спільнотами і, одночасно, посилення соціальної стратифікації. В цих умовах для успіху на виборах партіям недостатньо виражати інтереси будь-якої однієї соціальної групи, і вони змушені орієнтуватися на безліч соціальних груп.

Природний результат подібної ситуації – відмова партій від чіткої ідеології: сучасних виборців не цікавлять програма та ідеологія тієї чи іншої партії, важливішим є те, який імідж має лідер партії у ЗМІ. У зв'язку з цим успіх передвиборчої кампанії залежить від того, наскільки добре вона профінансована та побудована. Як наслідок, щоб залучити на свій бік більше виборців, партії потрапляють у залежність від фінансових компаній, які спонсорують передвиборчу рекламну пропаганду.

Тож не дивно, що К. Крауч описує сучасну модель партії наступним чином: «Як класичну партію ХХІ століття можна назвати організацію, що складається з внутрішньої еліти, яка самовідтворюється, далекої від масових рухів, які служать для неї базою, і в той же час влаштувалася серед кількох корпорацій, які, у свою чергу, фінансують видачу підрядів на проведення опитувань громадської думки, послуги політичних радників та роботу щодо залучення виборців в обмін на обіцянку партії у разі її приходу до влади щедро винагородити компанії, які прагнуть політичного впливу» [5].

Незважаючи на всі перераховані вище тенденції розвитку постдемократичного суспільства, постдемократії й надалі зберігатимуть багато ознак демократії: принцип свободи слова, дотримання прав людини тощо. Проте влада зосередиться в руках нечисленної еліти та заможних груп населення, які прагнуть отримати від владних центрів економічні привілеї. У результаті демократичні інститути набудуть суто зовнішнього характеру, виконуючи функції імітації передвиборних дебатів, виборів тощо. Політика, по суті, повертається до додемократичного стану, але легітимізує себе під прикриттям демократичних інституцій та процедур. У цій ситуації необхідні безпосередній контакт із корпораціями та контроль за їхніми діями. Насамперед громадяни повинні влаштовувати публічні кампанії з метою залучити корпорації до відповіді. Деякі компанії вже говорять про свою соціальну відповідальність і це дає суспільству надію на можливість реального діалогу з ними. Державам слід удосконалювати систему регулювання, покликану перешкодити корпораціям діяти на шкоду громадським інтересам. Однак одного державного регулювання для глобальних компаній недостатньо, необхідна ініціатива, яка походить від громадян.

Постдемократія – це поки що умовний термін, ще не прийнятий науковою спільнотою як незаперечний. Проте не можна заперечувати, що світова спільнота перебуває у кризі, у пошуку нових методів управління, адекватних ситуації ХХІ ст. Представницька демократія з її формальними процедурами та делегуванням повноважень, контроль над виконанням рішень та законів сьогодні є проблемою для багатьох держав. У цьому сенсі можна назвати сучасний стан світової спільноти «постдемократичним», що передбачає пошук нових механізмів самоорганізації суспільства та політичної системи.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва: Текст, 1993.
2. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. Москва: Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.
3. Дзоло Д. Демократия и сложность. Реалистический подход. Москва: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 320 с.
4. Зеленько Г. І. Політичний протест зими 2013–2014 рр. в Україні: причини, зміст, наслідки. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 1. С. 34–55.
5. Крауч К. Постдемократия. Москва: Изд. дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 192 с.
6. Луман Н. Реальность массмедиа. Москва: Праксис, 2005. 256 с.
7. Маклюэн Г. М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. Киев: Ника-Центр. 2004. 432 с.
8. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва: РОССПЭН, 2003.
9. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. Москва: Экономика, 1995. 155 с.
10. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties: with «The Resumption of History in the New Century». Cambridge: Harvard University Press, 2000. 540 p.
11. Crozier M., Huntington S., Watanuki J. The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission. New York: New York University Press, 1975. 227 p.
12. Habermas J. Legitimation Crisis. Boston: Beacon Press, 1975. 166 p.
13. Huntington S. P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics. Comparative Modernization: A Reader. Ed. by C. Black. New York: Free Press, 1976. P. 25–61.
14. Lipset S. Political Man. Garden City. New York: Doubleday, 1960.
15. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited. New Jersey, Chatham: Chatham House Publishers, Inc. 1987. 542 p.
16. The Quality of Democracy: Theory and Applications. Ed. by G. O'Donnell, J. Culler, O. Iazzetta. South Bend: University of Notre Dame Press, 2004.
17. Toffler A. The Third Wave. London: Pan Books Ltd, 1981. 544 p.
18. Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives. Ed. by G. O'Donnell, P. Schmitter, and L. Whitehead. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. 208 p.

References

1. Aron R. Demokratiya i totalitarizm. Moskva: Tekst, 1993.
2. Bodriyyar Zh. Obshestvo potrebleniya. Ego mify i struktury. Moskva: Respublika; Kulturnaya revolyuciya, 2006. 269 s.
3. Dzolo D. Demokratiya i slozhnost. Realisticheskij podhod. Moskva: Izd. dom Gos. un-ta - Vyssej shkoly ekonomiki, 2010. 320 s.

4. Zelen'ko G. I. Politychnyj protest zymy 2013-2014 rr. v Ukraini: prychny, zmist, naslidky. *Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2014. № 1. S. 34–55.
5. Krauch K. *Postdemokratiya*. Moskva: Izdatelskij dom Gosudarstvennogo universiteta - Vysshej shkoly ekonomiki, 2010. 192 s.
6. Luman N. *Realnost massmedia*. Moskva: Praxis, 2005. 256 s.
7. McLuhan H. M. *Galaktika Gutenberga: Sotvorenje cheloveka pechatnoj kultury*. Kiev: Nika-Centr, 2004. 432 s.
8. Hantington S. *Tretya volna. Demokratizaciya v konce XX veka*. Moskva: ROSSPEN, 2003.
9. Shumpeter J. *Kapitalizm, socializm i demokratiya*. Moskva: Ekonomika, 1995. 155 s.
10. Bell D. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties: with «The Resumption of History in the New Century»*. Cambridge: Harvard University Press, 2000. 540 p.
11. Crozier M., Huntington S., Watanuki J. *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York: New York University Press, 1975. 227 p.
12. Habermas J. *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press, 1975. 166 p.
13. Huntington S. P. *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics. Comparative Modernization: A Reader*. Ed. by C. Black. New York: Free Press, 1976. P. 25–61.
14. Lipset S. *Political Man*. Garden City. New York: Doubleday, 1960.
15. Sartori G. *The Theory of Democracy Revisited*. New Jersey, Chatham: Chatham House Publishers, Inc. 1987. 542 p.
16. *The Quality of Democracy: Theory and Applications*. Ed. by G. O'Donnell, J. Culler, O. Iazzetta. South Bend: University of Notre Dame Press, 2004.
17. Toffler A. *The Third Wave*. London: Pan Books Ltd, 1981. 544 p.
18. *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Ed. by G. O'Donnell, P. Schmitter, and L. Whitehead. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. 208 p.

Mykola Kunitskiy,

Candidate of Political Sciences,

Senior Lecturer at the Department of Philosophical and Political Sciences,

Cherkasy State Technological University

PARADOXES OF DEMOCRACY IN MODERN POLITICAL THEORY

At the end of the last century, science-intensive industries came to the fore in the economy, which was accompanied by the development of various information technologies and global computerization. Under the influence of these changes at the end of the 20th century, the so-called information or post-industrial society was created. Later, the term "post-industrial society" came to be used by the academic community to describe the changes that occurred in social structure, as well as new ways of social and political organization of human communities.

In the era of globalization, democracy is faced with a number of critical problems: a decrease in citizens' trust in democratic political institutions and political leaders, loss of formal legitimacy by democratic institutions, which endanger the very existence of democracy in its "classical" sense. The modern information society causes new threats to democracy, which are related to the widespread use of manipulative technologies by politicians and media holdings, which is expressed in the unification of political culture, the personalization of politics, the decline of the role and importance of the principle of citizen participation.

The article reveals the essence and content of the main factors of the crisis of democracy and presents the basic conclusions regarding the main aspects of the development of democracy in the 21st century. The concept of "post-democracy" is also characterized. The concept of post-democracy is considered as a theoretical reflection of the modern stage in the development of democracy, associated with new threats to democracy.

Keywords: *democracy, crisis of democracy, post-democracy, political communication, mass media, democratic society.*